

■

■

Édesapám emlékére

■

■

BEVEZETŐ

„A történeti adatok, források, szövegek, tények nem maguktól értetődőek, nem elég összeilleszteni őket, sokkal inkább elmúlt korok tanúi, akik önmaguktól nem beszélnek, hacsak nem kérdezzük őket.”

(Marc Bloch)

Monográfiám a délvidéki magyarság első világháborút követő éveit dolgozza fel 1921-től, az állampolgári jogoknak a jugoszláviai magyar kisebbségre történő kiterjesztésétől, azaz kisebbségi stratégiájuk, kiütkeresésük első időszakától politikai aktivitásuk első kísérletéig, az 1923-as választásokig.

E rövid szakasz kiemelését nemcsak a téma, a kisebbségi útkeresés eszmetörténeti vizsgálata indokolta, de a mikrotörténeti vizsgálódás alkalmazásának lehetősége is inspirált: úgy vélem, a téma szinte kínálja a méretek lecsökkentését mind kronológiailag, mind pedig földrajzilag. Munkám ugyanakkor nem elsősorban mikrotörténeti jellegű,¹ de abban az értelemben mindenképpen az, hogy vizsgálódásomat a jugoszláv állam egy kisebb régiójára, a Vajdaságra, sőt ezen belül is esetenként egy konkrét szellemi közösségre, Szabadkára összpontosítottam. Arra a városra, amely a kisebbségi kiütkeresés és szervezkedés egyik központja volt. Szabadka példáján, már csak a város nagysága, a magyar és a zsidó közösség számbeli mérete miatt is jól modellezhető, bemutatható az új államnak a kisebbségekkel szemben alkalmazott politikája, szemléletmódja is.

Az első impériumváltáskor, a megváltozott világban a többségből kisebbségivé lett közösség első generációjának egy teljesen új helyzetben, az alapoktól kellett át- és berendeznie életét, megkeresnie és megválaszolni azokat az alapvető és sokszor nagyon fájdalmas kérdéseket, amelyek addig számára teljesen ismeretlenek voltak. A realitásokkal való szembenézés, szembesülés és az illúziókkal való leszámolás ideje volt ez, akárcsak az elmúlt hús esztendő.

Ebben a társadalmilag, eszmeileg, de politikailag is rendkívül feszült, kiélezett helyzetben, amit súlyosbított az új államnak – de magának a közösségnek is – az állandó bizalmatlansága, a magyarságnak mégis voltak olyan szellemi vezetői, gondolkodói, akik vállalták az ezzel járó veszélyeket, és 1921 végétől megtették az első lépéseket.

¹ Ilyen például Pejtin Attilának a Zenta politikai életét feldolgozó, 2005-ben megjelent helytörténeti munkája vagy Pekár Tibor tanulmánya, *A szabadkai dalegyesület története*, amely 2009-ben jelent meg Szabadkán.

Nevüket, az akkori eseményekben betöltött szerepüket az idő, ha többnyire nem is feledtette el teljesen, de jelentősen elhalványította. Ezeket a hiányosságokat az irodalomtörténet a maga eszközeivel és szemléletmódjával csak részleteiben, az idősíkot szemlélve pedig jelentős fáziskéséssel tudta csak pótolni. A kiindulópontok, a kezdeti tájékozódások, az eszmei és ideológiai viták feltérképezése, az eszmetörténet megírása a mai napig elmaradt. Dolgozatom ezt az űrt kívánja pótolni elsősorban abból kiindulva, hogy a kisebbségi sorsot alapvetően határozza meg az a tágabb közeg, amely tőle jórészt függetlenül változik, de mindennapi életére, kisebbségmegőrző stratégiáira, céljaira és lehetőségeire komoly, meghatározó hatást gyakorol. Értekezésemben ezeket a külső koordinátákat igyekszem számba venni, s arra keresem a választ, hogyan reagált ezekre az akarátán kívül kisebbségi sorba került délvidéki magyarság 1918 után – a kisebbségi lét milyen elméleti és gyakorlati alternatíváit fogalmazták meg az első éveikben, voltak-e vitáik és milyen kérdésekben, hogyan dőltek el ezek a kérdések, hogy csak néhány, az értekezésben elemzett problémára utaljak.

A monográfia felépítését úgy próbáltam kialakítani, hogy a címben jelzett témát – kisebbségi kiütkeresés, szellemi, politikai áramlatok a Délvidéken és a Magyar Párt megalakulása – minél szélesebb koordináta-rendszerbe helyezzem el, és minél több irányból közelítsem meg.

A dolgozat ezért mutatja be a délvidéki magyarság 1918 előtti területi, társadalmi, etnikai és gazdasági viszonyait, a magyar közösség belső tagolódását, helyzetét.

A délszláv állam kiépítésének folyamatát, a nemzetiségpolitikája elméleti gyökereit és mindennapi gyakorlatát a szakirodalom felhasználásával, másrészt saját kutatásaim alapján rekonstruáltam. Külön is kitérek a formálódó délszláv állam felépítésére, annak intézményrendszerére, de foglalkozom az alkotmányozás problematikájával, és kísérletet teszek az új hatalom helyi működési zavarainak, gyengeségeinek a bemutatására is. A teljes kép megrajzolásához szükségesnek tartottam röviden utalni a korabeli Szerb–Horvát–Szlovén Királyság belpolitikájára is.

A magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok ismertetését a délvidéki magyarságra gyakorolt hatások felmérése céljából végeztem el. Ugyancsak ennél a résznél vizsgálom a magyar revíziós törekvésekkel összeköthető 1919–1920-as vasutassztrájkot, majd az ezzel összefüggésben lévő Varga György-féle kémpert is.

A szerveződő kisebbségi magyar politika mozgásterét alapvetően a két legnagyobb szerb pártnak, a Demokrata és a Radikális Pártnak a hatalmi megfontolásai szorították igencsak szűk keretek közé. Ideológiájukat, a kisebbségi kérdéshez való hozzáállásukat és alkotmányos felfogásukat azért vizsgáltam meg, hogy érthetőbbé tegyem a magyarság vezetőinek elméleti és gyakorlati útkeresését, azok indítékait, irányát. Ez a cél vezetett akkor is, amikor részletesen feltérképeztem és bemutattam az adott pártoknak a Magyar Párttal kapcsolatos politikáját.

A tárgyalt időszakban a Magyar Párt kapcsolatai alapvetően kényszerpályán mozogtak: a magyarság, amely a kezdeti időszakban, az alkotmány elfogadásáig a teljes jogfosztottság

állapotában volt, kizárólag, a hatalmat a kezében tartó Radikális Párttól remélhette politikai, kulturális, gazdasági mozgásterének megteremtését, illetve bővítését. Az csak később derült ki, hogy ez a remény jórészt illúzió volt.

Az új hatalmi elit nemzetiségpolitikájának taglalásánál kitérek az optálás kérdésére, elemzem az agrárreformnak a délvidéki magyar társadalomra gyakorolt hatását, végül pedig az iskolaügyet.

Külön foglalkozom a zsidóság e korszakának fontos mozzanataival is. Feltérképezem a zsidó közösség útkeresését az új helyzetben, bemutatom az állami atrocitások immáron szinte teljesen elfelejtett tényét, azokat a hatalmi technikákat, amelyekkel az új ország, a szerbek, horvátok és szlovénok királysága kísérletet tett a zsidóságnak a magyarságról történő leválasztására. A magyar–német együttműködés elmaradásának megértése céljából vizsgáltam meg az egykor több mint félmillió, mára szinte teljesen eltűnt jugoszláviai németiség és a délvidéki magyarság közötti kapcsolatokat, s bemutatom az őket ért jog sértéseket is.

A magyar kisebbség saját helyzetének felmérésére, jövőendő kulturális, politikai lehetőségeinek, valamint a formálódó Magyar Párt politikai programjának meghatározására irányuló elméleti vitákat elsősorban a *Bácsmezei Napló* korabeli számainak feldolgozásával rekonstruáltam. Szükségét éreztem annak is, hogy megismertessem az olvasót a lap szellemiségével, munkatársaival, gondolkodásmódjukkal, s amennyire ez az idők távlatából lehetséges volt, felvillantam személyes életpályájukat is.

A dolgozat gerincét a délvidéki magyarság politikai szervezkedésének a bemutatása képezi.

Mint látni fogjuk, nemcsak az impériumváltás, a Délvidék elcsatolása, de az őszirózsás forradalom, illetve a Tanácsköztársaság, majd az azt követő ellenforradalom, a jórészt még feldolgozatlan politikai, ideológiai törésvonalak egyre sürgetőbben vetették fel a magyar közösségen belül már korábban is meglévő, illetve a fent említett események által kiváltott újabb keletű ideológiai különbségek háttérbe szorításának szükségességét. Ezzel kapcsolatban arra próbáltam választ adni, hogy a fenti események milyen hatással voltak a magyar értelmiség gondolkodására, a lezáratlan közelmúlt sérelmei miatt és hogyan hatottak e kisebbségi magyar közösség megmaradt, s egyben újraformálódó elitjére.

A köztudatból az elmúlt csaknem száz esztendő szinte teljesen kitörölte, hogy a kisebbségi sorba került délvidéki magyarság első programadása nem alapvetően a térség politikai múltjához, a megyeiséghez, a privilégiumaihoz görcsösen ragaszkodó – és éppen ezért a régi rend visszaállításában érdekelt – hagyományos elitekhez köthető, hanem ellenkezőleg: az általuk oly sokat bírált, sőt megvetett polgári radikális, liberális, baloldali értelmiséghez. Elsősorban ahhoz a Jászi Oszkárhoz és a *Huszadik Század* folyóirat köré csoportosult liberális réteghez, amelyik 1907-ben megfogalmazta a polgári radikalizmus eszmei és politikai tanát.

Jászi Oszkár 1921 végi programadását követően a kisebbségi sors lehetőségeihez alkalmazkodó első téziseket és programpontokat komoly belső vívódások, egymásnak feszülések

és konfliktusok árán a Jászi-tanítvány és októbriista emigráns, az egykori szegedi főispán, Dettre János, illetve a Pancsován élő Gráber László² ügyvéd dolgozta ki.

A programadó írás ismertetését követően bemutatom az erre adott első reakciókat. Megvizsgálom a kisebbségi szervezkedés lehetséges mozgásterét, a Jászi-féle koncepció hatását mind a magyar, mind pedig a szerb politikai körökre, majd részletezem Dettre János és Gráber László erre adott reflexióit is. Értekezésem nekik – Dettre Jánosnak és Gráber Lászlónak – is emléket kíván állítani. Látni fogjuk, hogy a nevükhöz nemcsak a magyar szervezkedés szükségességének, lehetséges irányvonalának a kijelölése köthető, hanem a pártprogram kidolgozása is.

A kor átalakuló vilásképe, az új állam magyarokra gyakorolt negatív politikai, kulturális és társadalmi hatásai, az ezek nyomán keletkező feszítő és megoldatlan kérdések többszö-
rösen is összetetté tették a kisebbség helyzetét.

Megítélésem szerint a húszas évek elején szerveződő magyar kisebbségi politizálás egyik belső – magyar–magyar – kulcskérdése a különböző társadalmi osztályok, elsősorban az értelmiségen és a középosztályon belül meglévő ideológiai és társadalmi feszültségek feloldása volt. A kérdés megválaszolását nehezítette az új állam kisebbségi politikájának a kettőssége is, amely az osztályellentéteken túl sokszor egyenesen sovíniszta, nem egy esetben pedig szélsőséges szerb nacionalista megnyilvánulásokkal lehetetlenítette el a közösség politikai eszmélését.

Dettre-t és Grábert többször szólaltatom meg személyesen, de a teljes kép bemutatásának a szándékával helyt adok az akkori szerb politikai közélet szereplőinek is. Teszem ezt azzal a szándékkal, hogy a kor közszellemét a mai olvasó számára minél jobban érthetővé, meg- és átélhetővé tegyem.

A magyar közösségen belüli belső konfliktusok taglalása során elsősorban a kényszerpálya adta krízishelyzetekre, az alkalmazkodási kényszer feszítőerejére és a megadott válaszok értékelésére helyezem a hangsúlyt.

Bár tisztában vagyok a politikatörténeti megközelítés buktatóival, az eszmetörténeten túl igyekeztem olyan adatokkal bővíteni és kiegészíteni a korszakról rendelkezésünkre álló ismereteket, amelyek meghatározták az akkor élők mindennapjait. A történetírás számára egyes részleteiben már ismert, Varga György és társai elleni koncepció peren túl kitérek a többi hasonló perre, részletesen foglalkozom a Demokrata Párt félkatonai rohamosztagával, az Orjuna-val, illetve az 1923-as választások magyar vonatkozású eseményeivel.

² Gráber László (Túrócszentmárton, 1878 – Pancsova [?], 1939). A zsidó származású Gráber László politikai pályafutását az ellenzéki Függetlenségi Pártban kezdte. Ekkor került szoros, baráti kapcsolatba a nagybecskereki dr. Várady Imrével, akivel az impériumváltás után elsőként kezdeményezték a magyarság politikai képviselőinek megszervezését. Az 1922-es zentai pártalakulás közgyűlésén Gráber terjesztette be a Magyar Párt programját, s Váradyval együtt a párt társelnökévé választották. Politikai koncepciójában kereste a szlávokkal a kompromisszumokat. Mind Belgrád, mind az OMP radikális szárnya gyanakvással tekintett rá. A hatóság irredentizmus vádjával letartóztatta, a párton belüli „nemzeti erők” antiszemita jelszavakkal buktatták meg az 1924-es választásokon. Ezt követően a politikai élettől visszavonult, s abba 1939-ben bekövetkezett haláláig nem is kapcsolódott be.

Mindeközben igyekeztem kikerülni a kisebbségi történetírás alapvető buktatóját, a sérelmi attitűdöt. Sokszor nehéz terepen jártam, mert a Szabadkán fellelhető levéltári források meglehetősen hiányosak. Nagy részük az 1944-es szövetséges bombázások során égett el, másik részük a miloševići időszakban, 1994–1995-ben került megsemmisítésre.

A dolgozat megírásakor a téma szempontjából releváns magyar, szerb, horvát, illetve angolszász szakirodalomra támaszkodtam. Az értekezés alapvető forrásbázisát a korban liberálisnak tekinthető *Bácsmegeyi Napló* 1921 és 1923 között megjelent számai, a korszak egyéb szerb és magyar sajtója, illetve a Szabadkai Történelmi Levéltár forrásai képezik. A levéltári kutatás elsősorban a városi közigazgatás (Gradsko poglavarstvo 1918–1941) F:47-es fondjára fókuszált. Ezen belül részletesen átnéztem a főispáni és a polgármesteri hivatal, illetve a közjegyző és a városi rendőrkapitány iratállományát. Terjedelmében kisebb, de a dolgozat szempontjából sok fontos információt tartalmaz a Kerületi Bíróság (Okružni Sud Subotica, 1919–1941) F:045-ös állománya. Itt elsősorban a különböző államellenes bűncselekmények, kémpercek peranyagát, az ítéletek végrehajtásával kapcsolatos anyagokat kutattam.

A sajtó tekintetében a *Bácsmegeyi Naplón* túl Szabadkáról a Magyar Párt későbbi szócsövét, a *Hírlapot*, az itteni bunyevácok és horvátok álláspontját közvetítő, többször erősen nacionalista hangnemet megütő *Bačvanint* és a *Nevent* kutattam. Nagybecskerekéről az elsősorban irodalmi tartalmú *Fáklyát*, Versecről a Radikális Párthoz közel álló *Vojvodinát*, Újvidékről a katolikus és egyben erősen jobboldali magyar *Délbácskát*, illetve a Dobroslav Jevđević által szerkesztett, a jugoszláv ideológia egyik szócsövének számító *Vidovdant*.

Törekedtem a belgrádi lapok szemlélésére, illetve egy-egy specifikus, a kort és annak közgondolkodását oly jól jellemző írásuk ismertetésére is. A belgrádi lapok közül a mindenkori kormányhoz közel álló *Politika*,³ a *Novi List*, az ultrakonzervatív *Pravda*, a Stojan Protić által szerkesztett *Radikal*, a Radikális Párt hivatalos lapjának számító *Samouprava*, illetve az ugyancsak radikális párti *Tribuna* és a *Vreme*, valamint a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság *Hivatalos Közlönyére* támaszkodtam. Az 1923-as választások nemzetközi visszhangját a világhálón elérhető londoni *Time* révén tekintettem át.

Monográfiám megírásában nagy segítséget kaptam dr. A. Sajti Enikőtől, akinek a segítségét, türelmét, szakmai tanácsait és kritikai észrevételeit ezúton is szeretném megköszönni. Ugyancsak köszönettel tartozom dr. Vonyó Józsefnek, aki a dolgozat strukturális felépítéséhez adott igen hasznos tanácsokat, segítséget. Külön köszönettel tartozom Stevan Mačkovićnak, a Szabadkai Történelmi Levéltár igazgatójának, aki szakmai tudásával igazított el a levéltári kutatás fortélyaiban, illetve segített egy-egy anyagnak a fellelésében, rendszerezésében. Szeretném megköszönni Heinermann Péternek, a Szerb Matica Könyvtára munkatársának, hogy segítségemre volt a szerb és a horvát nyelvű szakirodalom felkutatásában, s azokat a rendelkezésemre bocsátotta.

³ A *Politika* 1904 és 1941 közötti számai az interneten is olvashatóak a Szerb Nemzeti Könyvtár honlapján. [2013. 09. 2.] <http://serbia-forum.mi.sanu.ac.rs/Webbook.jsp?entry=867>

■

■